

Sissejuhatus

Jaan Lahe

Kui 1945/46. aastal avastati Nag Hammadi nn gnostiline raamatukogu, tekitas see leid teadusmaailmas tõelist sensatsiooni.¹ Varsti pärast käsikirjade avastamist, 1951. a, kirjutas hollandi õpetlane Gilles Quispel raamatu “Gnosis als Weltreligion” (Gnoosis kui maailmausund), milles ta asetab gnoosise teiste suurte maailma-religioonide (budismi, kristluse ja islami) kõrvale. Kuigi raamat oli tugevalt kantud ürikute leidmisele järgnenud eufooriast, mis on järgnevatel aastakümnetel toimunud uurimistöö tulemusena taltunud, on Quispelil peamises õigus veel nüüdki: gnoosis oli kord tõepoolest maailmausund, mis levis kolmes suures impeeriumis (Hiinas, Pärsias ja Roomas) ning leidis endale poolehoidjaid erinevate rahvaste hulgast ja erinevatest sotsiaalsetest kih-tidest. Maailmausundiks kujunes gnoosis pärast seda, kui Mani rajas oma usundi, mida me tunneme maniluse ehk manihheismi nime all.

Mani elu

Me tunneme manihheismi rajaja elulugu eeskätt tänu kuulsale Kölni Mani koodeksile, mis pärineb Egiptusest ja on dateeritud 4. sajandisse. Selle ning teiste, peamiselt Kesk-Aasiast leitud manihheistlike käsikirjade põhjal on teada, et Mani sündis 14. aprill 216. a Pärsia residentsilinnas Seleukia-Ktesifonis (Tigrise ääres) või selle vahetus läheduses. Tollal valitses Pärsia riiki

partia päritoluga Aršakiidide dünastia. Pärimuse järgi olid Mani vanemad tulnud Mesopotaamiasse Meediast ja nad olid suursugust iraani päritolu. Mani ema Marjam olevat põlvnenud koguni kuninglikust aršakiidide soost. Viimase teate ajaloolisuses julgevad paljud religiooniloolased siiski kahelda.

Pärsia suurriik oli multikultuurne ja multireligioosne. Lisaks Zarathustra poolt reformitud iraani usundile – zoroastrismile – olid siin levinud juutlus ja kristlus, kuid samuti ka budism ja hinduism, sest Pärsia riigi koosseisu kuulus tollal ka Loode-India. Peale suurte religioonide oli siin ka mitmeid väikseid religioos- seid rühmitusi, nagu näiteks erinevad ristijate sektid, s.t usulised rühmitused, mis praktiseerisid riitusi voolava veega. Ühte selli- sse Mesopotaamias tegutsenud ristijate sekti² kuulus ka Mani isa Pattak (kr *Pattikos*, ld *Patecius*), kes juhatas sinna juba nelja- aastaselt ka Mani. Nõnda oli Mani tihedalt religiooniga seotud juba alates lapsepõlvest.

Pärimus räägib, et kaheteistkümne aastaselt, s.t u a 228/ 229 sai Manile esmakordselt osaks ilmutus, mille tema taevane teisik³ tõi talle Valguse Kuningalt, s.t kõrgemalt Jumalalt endalt. Mani olevat tolles teisikus näinud hiljem “Lohutajat” (kr *parakletos*) või Püha Vaimu⁴, kes olevat talle ilmutanud tema õpetuse saladused. Ilmutuse mõjul hakkas Mani kritiseerima tolle ristijatesekti kul- tust ja õpetust ning nõudma selle muutmist. Nii olevat ta nõud- nud näiteks loobumist veerituaalidest ja salvimisest, kuna see pi- davat “tegema haiget” kogu maailmas nähtamatuna laialipilluta- tud jumalikele valguselementidele. Kuid “ristijad” ei võtnud teda kuulda. Siiski õnnestus tal panna endasse uskuma oma isa ja ta leidis endale oma sektikaaslaste hulgast ka kaksteist jüngrit.⁵

Kahekümne nelja aastaselt, s.t 19. aprillil 240. a, sai Manile osaks uus ilmutus. Ta üritas taas “ristijate” usulahku reformi- da, ent heideti sealt välja. Mani lahkus koos oma isa ja poole- hoidjatega “ristijate” hulgast ning asus Seleukia-Ktesifoni. Siin moodustas ta oma koguduse ning alustas kohe pärast seda ak-

tiivset misjonitegevust Pärsias ja väljaspool selle piire. Ta saatis oma saadikud läände, s.t Rooma riiki ning võttis ise 241. a ette misjonireisi Indiasse ja Turaani, kus ta olevat võitnud oma õpetusele kohaliku valitseja (šahhi). Umbes 242/243. a pöördus ta Babülooniassa tagasi. Siin külastas ta äsja kuningaks saanud Šapur I-st ja kuulutas talle oma õpetust. Manil õnnestus võita kuninga süda ning ta sai loa jääda õukonda, et seal kuulutada. Mani misjonitegevus kuninga õukonnas oli edukas – isegi kuninga noorem vend Peraz võttis Mani õpetuse omaks. Šapur I andis Manile loa kuulutada oma õpetust terves Sassaniidide riigis. Ka Šapuri järglase kuningas Ohrmuzd I lühikesel valitsusajal (273/274) võis Mani segamatult õukonnas tegutseda. Šapur I teise poja Bahram I trooniletulekuga (274) aga olukord muutus. Manil oli tekkinud opositsioon zoroastristliku preesterkonnaga (maagidega), mille eesotsas seisis tollal ülemaag Kartir (Karder). Too mees on läinud ajalukku erakordse usulise sallimatuse poolest – tema eestvõttel korraldati Sassaniidide riigis mittezoroastristide tagakiusamisi. Preestrid nägid Mani õpetuses ohtu oma usundi positsioonidele ning neil õnnestus saada oma poolele ka kuningas. Kui Mani külastas 276. või 277. a. Bahram I tema residentsis Belapatis (Gundi-Šapuris), laskis kuningas ta vangistada. Pärast 26 vanglas veedetud päeva suri Mani ahelates kurnatusse. Tema surnukeha pandi teotamiseks linnavärvasse, kuid tema hing pöördus manilaste veendumuse kohaselt tagasi valguseriiki, kust ta oli tulnud. Manihheistlik pärimus räägib Mani surma puhul küll tema ristilöömisest, kuid see on teadlik sarnastamine Kristuse kannatamislooga ega ole ajalooliselt usutav. Küll on aga õigus maniluse uurijal Peter Nagelil, kui ta ütleb, et kannatuse motiiv on maniluses keskne⁶, ja kui ta näeb seoseid Manile (ja hiljem tema kogudusele) osaks saanud kannatuste ja manihheistliku õpetuse vahel kogu maailmas kannatava jumaliku valgusega, mida Põhja-Aafrika manilased tähistasid nimetusega *Jesus patibilis* (ld kannatav Jeesus).

Mani õpetus

Mani õpetus sisaldas elemente muinaspärsia usundist, juutlustest ja kristlusest, kuid see ei olnud lihtsalt erinevate usundite segu, vaid algupärane gnostiline usund. Mani oli veendunud, et ta oli lüli ilmutuses, mida varem olid väljendanud Sett (Aadama järeltulija), Noa, Enoš, Eenok, Seem, Aabraham, Buddha, Zarathustra, Jeesus ja Paulus ning ta uskus, et nii zoroastrism, kristlus, kui ka budism on oma põhiolemuselt üks ja õige usund, mida tema tuli vaid jätkama ja lõpule viima. Seepärast arvas Mani, et tal on õigus erinevate usundite ainest kasutada nii, nagu ta ise sobivaks pidas ning ta andis selle õiguse ka oma misjonäridele. Erinevate religioonielementide assimileerimine oli manilaste jaoks teadlik misjonistrateegia. Nad püüdsid rõhutada oma usundi sarnasust selle võõrreligiooniga, mille järgijaid nad enestele parasjagu võita püüdsid. Nii astus Mani kristlaste keskel üles kui Johannese evangeeliumis Jeesuse poolt töötatud “Lohutaja” (*parakletos*), zoroastristide keskel kui Saošyant, s.t enne maailma lõppu ilmuv prohvet Zarathustra poeg, kes toob lunastuse, ja budistide keskel kui tulevane buda Maitreja.⁷ Teistest usunditest laenatud mõisteid ja kujutlusi kasutas Mani aga vaid väljendusvahendina oma peamise sõnumi edastamiseks, milleks oli tema gnostiline õpetus maailma tekkimisest ja lunastusest. Vaatamata seose rõhutamisele vanemate usunditega kuulutas Mani siiski, et tema religioon on paljudes asjades “üle” varasematest religioonidest. Nii ütleb ta näiteks, et kui varasemad religioonid piirdusid vaid ühe maa ja ühe keelega, siis tema religioon levis kõigis maades ja kõigis keeltes. Mani on esimene teadaolev usundirajaja religiooniloos, kes tahts teadlikult luua universaalset religiooni ja ta on ka esimene religioonirajaja, kes lõi teadlikult sünkretistliku usundi. Teistest usunditest võttis Mani siiski üle vaid selle, mida oli võimalik kohandada tema gnostilise õpetusega.

Me ei tea, kui suur osa manihheistlikust süsteemist pärineb Manilt endalt ja kui suur osa sellest on tema õpilaste “kollektiivne looming”. Samuti kirjeldavad erinevatest piirkondadest ja erinevatest ajastutest pärinevad allikad manihheistlikku õpetust üksikasjades erinevalt. Siiski valitseb peaaegsades üksmeel kõigi allikate vahel. Mani õpetuse põhijooned võib võtta kokku õpetusena kahest “juurest” ehk algest ja kolmest ajastust (minevik, olevik ja tulevik).

Manihheistliku süsteemi aluseks on dualism kahe printsiibi või kahe maailma vahel – need on hea ja kuri ehk valgusemaailm ja pimedusemaailm. Valguse maailm paikneb põhjakaares ja tema valitsejal on mitu nime: “Suuruse Isa”, “Valguseparadiisi kuningas”, “Õnnistatud Isa” või lihtsalt Jumal (iraani tekstides *Zurvan*, s.t. Jumal “Aeg”). Tema olemus manifesteerub viies vaimses hüpostaasis, keda nimetakse tema “liikmeteks”, kuid kes on samal ajal “maailmad” (aioonid): Mõistus, Mõtlemine, Arusaamine, Mõtisklus ja Järelemõtlemine. Peale nende ümbritseb “Suuruse Isa” veel suur hulk aioone või valgusemaailmu. “Suuruse Isa” on oma olemuselt identne oma hüpostaasidega ning need on identsed omavahel. Lõunakaares paikneb seevastu Pimedus või *hyle* (materie) oma kuningaga, kelle nimeks on Ahriman. Ka teda ümbritsevad viis “maailma”: suits, kahjutuli, kõrvetav tuul, vesi ja pimedus. Neid maailmu asustavad erinevad deemonid ja valitsevad arhondid.⁸ Kui jumalikus valgusemaailmas valitseb rahu ja harmoonia, valitseb pimedusemaailmas rahutus. Sellest rahutusest ajendatuna saab alguse ka maailmadraama, mida manilased vaatlesid nende kahe printsiibi või maailma omavahelise võitlusena. Selles võitluses eristatakse kolme etappi või “ajastut”. Esimesel ajastul on valgus ja pimedus teineteisest lahutatud, teisel ajastul nad segunevad ja kolmandal lahutatakse taas teineteisest.

Maailmadraama algas sellega, et pimedusevägi (*hyle*) jõudis oma sisemisest rahutusest aetuna Valgusemaailma piirideni. Pimedusejõududes tärkas himu valguse järele ning Ahriman

plaanitses sissetungi Valgusemaailma. Selle ennetamiseks lõi “Suuruse Isa” olendi nimega “Suur Vaim” või “Tarkus”. Viimasest tuli esile “Elu Ema” (või ka “Elavate Ema”), kes omakorda valmistas “Ürginimese” või “Esimese Inimese” (iraani manihheismis kannab ta nime *Ohrmazd*). Koos viie elemendiga (tuli, tuul, vesi, valgus ja eeter), kes on üheaegselt nii tema “rõivad”, “soomusrüü”, kui ka “pojad”, astus Ürginimene vastu pimeduse vägedele, ent sai neilt lüüa. Ta ise langes unesarnasesse seisundisse, kuid tema pojad kugistati deemonite poolt alla ja sattusid nõnda nende kehadesse. Selle tulemusena sattus jumalik valgus pimeduse jõudude kätte ning valgus ja pimedus segunesid.

Ürginimese kaotus ei olnud siiski totaalne katastroof. Pigem tuleb selles näha “valgusemaailma providentsi” (J. P. Asmussen), mille eesmärk oli pimeduseväe (*hyle*) hävitamine. Ürginimese kaotus käivitas lunastusprotsessi. Et päästa “Esimest Inimest”, valmistas “Suuruse Isa” “Valguste sõbra”, kellest tekkis “Suur Ehitusmeister”. Viimasest tekkis omakorda “Elav Vaim” (ld *spiritus vivens*, pärsia manihheistlikus traditsioonis *Mithra*), kes kellest saab “Esimese Inimese” lunastaja. Ka “Elaval Vaimul” on viis poega (neid nimetatakse ka “viieks jumalaks”), kellest üks on olend nimega “Valgus-Aadam”.

“Elav Vaim” saatis Ürginimese juurde “Kutse”, millele viimane reageeris “Vastusega”.¹⁰ Ürginimene ärkas üles pimedusejõudude saadetud nõiaunest ja siirdus tagasi valgusemaailma, kuid tema “rõivas” ehk “pojad” jäid pimeduse meelevalda. Nende päästmiseks käskis “Elav Vaim” oma poegadel tappa hulga deemoneid ja valmistas nende laipadest materiaalse maailma, mis koosnes kümnest taevast ja kaheksast maast. Tapetud deemonite kehadest vabanenud valgus “filteeriti” mateeriast välja, puhastati ja toimetati tagasi valgusemaailma. Kuid veel jäi maailma vangistatud valgusosakesi, mis vajasid vabastamist ja seepärast jätkas “maailma masinavärk” oma tööd. Materiaalne maailm oli manilaste meelest otsekui hiiglaslik valguselementide vabastamise masin,

mille olulisteks osadeks on päike ja kuu. Need on vabastatud ja puhastatud valgusosakeste kogumispaigad ja ühtlasi “tõstukid”, mis toimetavad vabastatud valguse Valgusemaailma. Masinavärki hoiavad aga käigus “Elava Vaimu” viis poega, kes valitsevad erinevaid univiverumi osi.

Vangistatud valguse lõplikuks vabastamiseks saadeti Valgusemaailmast siia maailma “Kolmas Saadik” (ld *tertius legatus*), kes asus päikesele. Temaga koos asusid päikesele ka tema kaksteist hüpotaasi – kaksteist valguseneitsit. “Kolmas Saadik” täiendas maailma masinavärki kolme “ratta” – tule-, vee- ja tuuleratta käivitamisega, mis toimetavad nagu päike ja kuugi valguselemente kõrgemasse maailma. Vabastatud valguse vastuvõtmiseks lõi Kolmas Saadik “Kirkuse Samba” ehk “Täiusliku Inimese”, kes asus linnuteele. Tema juurde tõusnud valgusosakesed suunatakse kuule, sealt aga päikesele, kust nad tõusevad omakorda Suure Ehitusmeistri loodud “Uude Aiooni”. Et veel elama jäänud deemonites olevat valgust vabastada, kasutas Kolmas Saadik kavalust: ta ilmus meesdeemonitele ilusa naisena ja naisdeemonitele ilusa mehena ning äratas deemonites enda vastu seksuaalse iha. Meesdeemonitel tekkis seemnepurse ning nende seeme kukkus osaliselt merre, kus sellest sündis merekoletis, kelle tappis “Valguse Aadam”, osaliselt aga kuivale maale, kus sellest tekkisid taimed. Rasedatel naisdeemonitel toimus aga nurisünnitus ja nende ihuviljad langesid maa peale, kus muutusid uuteks deemoniteks, kes söid ära maa peal kasvavad taimed. Nad jäid sellest omakorda rasedaks ja sünnitasid loomad. Nii taimed kui ka loomad sisaldavad endas jumalikku valgust.

Pimeduse jõud ei suutnud siiski leppida, et neilt püütakse võtta kogu valgus, mis neil oli õnnestunud röövida. Nad valmistasid valgusemaailma “Kolmanda Saadiku” kuju järgi esimese inimpaari Aadama ja Eeva, äratasid neis seksuaalse iha teineteise järele ning ärgitasid neid sigitama ja sünnitama, et selle kaudu valgust maailmas kinni pidada (sigitamisel vangistatakse jumalik valgus

materiaalsesse kehasse). Aadama lunastamiseks saadab “Kolmas Saadik” maailma “Sära-Jeesuse”, kes toob Aadamale gnoosise tunnetuse ja teeb ta teadlikuks tema õnnetust olukorrast (s.t et ta on deemonite mängukann). Kuid lunastust vajab ka Aadamast tekkinud inimkond. Selleks läkitab “Sära-Jeesus” inimeste juurde “Valgus-Mõistuse” (Nous, pärsia Suur Manuhmed), kes on “kõigi apostlite isa”. Tema toob lunastava gnoosise tervele inimkonnale, olles jõuks, mille kaudu inimese taevasest maailmast pärit hing (osake jumalikust valgusest) võtab vastu lunastava gnoosise. Tema kehatuseks on ka siia maailma tulevad “Valguse Saadikud”, nagu seda olid Buddha, Zarathustra, Jeesus ja Mani.

“Valgus-Mõistuse” levitatud gnoosise tulemusena vabaneb järjest enam valgust. Lõplik lunastus saabub aga alles siis, kui kogu maailmas olev valgus on kokku kogutud ja valgusemaailma toimetatud. Siis ilmub Jeesus kui Kuningas, toimub kohus maailma üle ja maailm hukkub tules. Selles tulekahjus puhastuvad viimased valgusosakesed ja nad juhitakse tagasi Valgusemaailma. Deemonid aga suletakse maailma põlemisest järgi jäänud väiksesse tompu, mis heidetakse “kosmilisse sügavikku” ja jääb sinna igavesti. Nõnda lahutatakse valgus ja pimedus teineteisest lõplikult ning maailm lakkab olemast, kuna ta on täitnud oma ülesande.

Mani “kirik”

Manihheistliku usundi eesmärk oli jumaliku valguse vabastamine mateeria võimusest ning selleks otstarbeks lõi ka Mani oma “gnostilise kiriku”. Selle liikmed jagunesid kahte rühma–“valituteks” (ld *electi*) või “täiuslikeks” (ld *perfecti*) ja “kuulajateks” (ld *auditores*), kes vastavad üldiselt “vaimsetele” (kr *pneumatikoi*) ja “hingelistele” (kr *psychikoi*) teistes gnostilistes süsteemides. “Täiuslikud” moodustasid usulise eliidi, kes oli vabastatud kehalisest tööst, ent allusid rangele askeesile (taimetoitus, tsölibaat). “Kuulajad” seevastu olid koguduse lihtliikmed, kes hoolitsesid

koguduse elu ainelise külje eest ning pidasid oma tööga üleval “valituid”. Nad ei olnud kohustatud elama askeetlikku elu, ent usuti, et nad ei saavuta ka lunastust vahetult pärast surma (nagu “täiuslikud”), vaid alluvad puhastavale reinkarnatsioonile. Tasuks heade tegude eest võis “kuulaja” sündida järgmises elus “valituks” ja saavutada nõnda lunastuse.

“Valitud” pidid olema “söövad” valguse vabastamise masinad. Usuti, et nad koguvad toidu kaudu endasse selles leiduva jumaliku valguse ja toimetavad selle siis teatud vaimsete tehnikate (meditatsiooni ja palve) abil valgusemaailma. Seksuaalsuhteid ei tohtinud neil olla seepärast, et see tähendas ohtu vangistada eostumise kaudu killuke valgust mateeriasse ja pikendada nõnda valguse vabastamist, kehaline töö tähendas aga alalist ohtu “vigastada” kõikjal nähtamatuna olevat valgust.

Mani “kiriku” ülesehitus oli hierarhiline. “Kiriku” hierarhia koosnes “täiuslikest”, kelle eesotajas seisis “juht” (kr *archegos*, ld *princeps*), keda peeti Mani järetulijaks. “Juhile” allus 12 apostlit või “õpetajat” (ld *magistri*), 72 piiskoppi või diakonit ja 360 “vanemat”. Ka naised võisid kuuluda “täiuslike” hulka, kuid mitte hierarhiasse.

Maniluse levik

Kohe pärast Mani surma puhkes Sassaniidide riigis manilaste tagakiusamine, kuid see ei suutnud uut usundit välja juurida. Manilaste tagakiusamisi toimus ka Rooma impeeriumis, mis nägi maniluses oma vaenlaste pärslaste usundit. Kuid ka Rooma keisritel ei õnnestunud seda usundit välja juurida. Süstemaatilise misjonitegevuse tulemusena levis Mani “kirik” ulatuslikul territooriumil nii Sassaniidide riigis kui ka väljaspool selle piire. Manihheistlike koguduste olemasolust on teateid Süüriast, Palestiinast, Põhja-Araabiast, Egiptusest, Põhja-Aafrikast, Armeenias, Väike-Aasiast, Roomast ja isegi Hispaaniast. Läänes õnnestus

riigil ja kirikul 6/7. sajandiks ühiste jõududega manilus likvideerida. Teistsugune oli olukord idas, kus manilusele sai alates 6/7. sajandist osaks erakordselt intensiivne levik. Manihheism levis Kesk-Aasiasse¹¹, Hiinasse¹² ja Tiibetisse¹³ ning oli Aasias mõnda aega koguni riigiusundi staatuses: 762–840. a oli manilus Khotšo uiguuride riigis (Ida-Turkestani khaganaadis) riigiusundiks, kuid mõnedes Kesk-Aasia väikeriikides elas manilus edasi ka pärast Khotšo riigi kokkuvarisemist (840. a). Elava usundina säilis manilus idas kuni 13. sajandini, mil ta sulas kokku budismi ja taoismiga. Assimileerimisvõime, mis esialgu oli maniluse leviku edu aluseks, osutus lõpuks sellele maailm-usundile saatuslikuks.

Manihheistlik kirjandus

Et hoida oma õpetust võltsimisest ja unustusse langemisest, jäädvustas Mani selle kirjalikul kujul. Mani lõi oma religiooni teadlikult “raamatureligioonina” (K.-W. Tröger) ning kindlasti olid talle selles suhtes eeskujuks nende usundite pühad tekstid, mille järgijate keskel ta tegutses (Piibel, iraani eshatoloogilised tekstid, budistlikud suutrad). Kuna Mani pidas Piibli prohveteid, Zarathustrat ja Jeesust oma eelkäijateks, siis aktsepteeris ta pühade tekstidena ka juutluse, kristluse ja iraani usundi pühi tekste, laenates neist tegelasi ja motiive ka oma õpetuslikku süsteemi. Nii on Mani laenanud paljud kontseptsioonid ja tegelesed oma mütoloogias iraani religioonist, Mani eshatoloogiat on mõjutanud iraani eshatoloogilised kirjutised ja sünoptiline apokalüps (Mk 13 ja par) jne. Oma kogudusele koostas ta süüria keeles hulga religioosseid tekste, millest hiljem moodustati seitsmest osas koosnev kaanon. Sellesse kuulunud teostest on säilinud hulk tsitaate ja fragmente. Tervikuna on kanoonilistest teostest säilinud vaid kogumik Mani kirju. Kaanonisse kuulusid:

- 1) Elav (või Suur) Evangeelium;
- 2) Elu aare¹⁴;
- 3) Pragmateia (Traktaat);
- 4) Saladuste raamat;
- 5) Hiiglaste raamat;
- 6) Kirjad;
- 7) Psalmid ja palved.

Kaanonisse ei kuulunud “Šapurakan”, mis oli kahtlemata samuti oluline teos. Mani pühendas selle kuningas Šapur I-le ning kirjutas erinevalt teistest teostest keskpärsia keeles (st kuninga emakeeles). Manilt endalt pärineb ka tema maailmapilti illustreeriv pildiraamat “Ardhang” .

Aastatel 1898–1916 muistse Siiditee¹⁵ ääres asunud Turfani oasi (tollane Hiina Turkestan) korraldatud inglise, saksa ja vene teaduslike ekspeditsioonide tulemusena on avastatud rohkesti keskpärsia, partia, sogdi, vana-türgi (uiguuri) ja hiinakeelseid manihheistlikke käsikirju, mis pärinevad 6–10. sajandist ja sisaldavad väga heterogeenset materjali – õppetekste, hümnide, palveid, pihipeegleid, katekismusi, kommentaare pühadele tekstidele, ajaloolisi ja müütilisi jutustusi jm. Nende tekstide hulgas, mis on säilinud kahjuks väga fragmentaarselt, on säilinud ka fragmente “Šapurakanist”. Turfani leidudele lisandub 1970. a avaldatud kreekakeelne käsikiri, mis kannab pealkirja “Tema (st Mani) ihu tekkimisest” ning on oma asukoha järgi tuntud kui Kölni Mani koodeks. See 4/5. sajandist pärinev teos kujutab endast Mani biograafiat, mille kogudus on koostanud Mani esimeselt jüngritelt pärinevate pärimuste põhjal. Oma laadilt kuulub “Tema ihu tekkimisest” hingekosutusliku kirjanduse hulka. 1990- te aastate lõpul avastati Ülem-Egiptusest Daklehi oasist uued kreeka- ja koptideelsed manihheistlikud käsikirjad, mis sisaldavad nii senitundmatuid kirju kui ka paralleeltekste juba tuntud manihheistlikele hümnidele.

Peale originaalallikate on olulised ka maniluse vastu kirjutanud autorite tööd, mis sisaldavad tsitaate kadumaläinud manihheistlikest tekstidest. Tähtsaimad antimanihheistlikud autorid on Aurelius Augustinus (354–430)¹⁶, süüria kirjanik Theodor bar Konai (8. saj) ning araabia ajaloolased Jaqubi (9. saj), Masudi (10. saj), Ibn an-Nadim (10. saj) ja Biruni (surn 1048).

Medinet Madi leiud

Kui saksa koptoloog Carl Schmidt külastas 1930. a Egiptust, pakuti talle müia koptikeelseid papüüruskäsikirju. Schmidt tegi kindlaks, et tegemist on manihheistlike käsikirjadega, mis olid pärit 4. sajandist. Selgus, et käsikirjade päritolukohaks oli Medinet Madi (Fajumi oasis Kesk-Egiptuses). Schmidtil õnnestus neist käsikirjadest osta ja toimetada Berliini Riigimuuseumi vaid üks osa. Teise osa käsikirjadest ostis endale erakolleksionäär Alfred Chester Beatty ning neid säilitatakse praegu tema muuseumis Dublinis. Kõik Medinet Madi käsikirjad ei ole veel välja antud, kuid avaldatud teostest on kõige olulisemad Kephalaia, mis sisaldab Mani õpetuskõnesid oma jüngritele, samuti kogumik homiiliaid ja Manilaste lauluraamat.

Saksa gnoosise uurijad Alexander Böhlig ja Christoph Marksches juhivad tähelepanu seigale, et Medinet Madi käsikirjade hulgas on säilinud väga vähe manihheistlikku kaanonisse kuulunud teoseid. Sellisteks on vaid Mani kirjad, milles Mani tituleerib end “Jeesuse Kristuse apostlik” ja raamat, mille pealkirjaks on “Elava Evangeeliumi kogumikud”.¹⁷ Böhlig ja Marksches arvavad seepärast, et Medinet Madi käsikirjad kuulusid oletatavasti ühele manihheistlikule ilmikuteraamatu-kogule.

Koptikeelne manilaste lauluraamat

Pärimuse järgi luuletas juba Mani ise oma koguduse jaoks hümne, kuid neist ei ole midagi säilinud. Säilinud on aga hulk hümne, mis pärinevad manihheistlikult koguduselt ja on kirjutatud keskpärsia, partia, sogdi, uiguuri ja hiina keeles. Kogumik koptikeelseid manihheistlikke hümne on leitud ka Medinet Madi raamatukogust. Need hümnid on publitseeritud C. R. C. Allberry poolt juba 1938. aastal ning neid sisaldav käsikiri asub Dublinis A. Chester Beatty muuseumis.

Praegusel kujul pärineb Medinet Madi "Lauluraamat" 4. sajandist, kuid kindlasti sisaldab ta osi, mis on pärit varasemast ajast. "Lauluraamatu" vanimaks osaks peetakse "Tooma psalme", mis dateeritakse 3. sajandi viimasesse veerandisse. Nagu on näidanud Kurt Rudolph, on "Tooma psalmidel" palju kokkupuutepunkte "Saalomoni oodidega" ja mandalaste masiqta-hümnidega.¹⁸ Mõned teadlased on koguni oletanud, et "Tooma psalmid" võivad olla mandalaste hümnide töötused.

Medinet Madi manihheistlik "Lauluraamat" jaguneb erinevateks kogumikeks. Jaotuse aluseks on erinevad autorid, kellele hümnid omistatakse, samuti isikud ja pühad, kellele ja millele psalmid on pühendatud. Nii omistatakse "Tooma psalmid" ja "Isand Herakleidese psalmid" kahele Mani jüngrile, Toomale ja Herakleidesele, ning "Matkavendade psalmid" meile nime järgi tundmatutele manihheistlikele rändjutlustajatele, kes kuulusid "täiuslike" hulka. "Psalmid Jeesusele" näitavad, kuivõrd oluline oli Jeesuse kuju manihheistlikus vagaduses, "Beema psalmid" olid aga seotud manihheistliku beema pühaga, mida manilased tähistasid veebruaris/märtsis Mani mälestuseks. Püha on saanud oma nime kateedri (kr *bema*) järgi, millele asetati Mani pilt. Selle kateedri ees, mis oli sümboolselt Mani kohtunikutool, pöördus kogudus palves Mani kui kohtuniku poole ja tunnistas talle üles kõik aasta jooksul tehtud patud ning palus nende andeksand-

mist. Ka teised “Lauluraamatusse” kuuluvad laulud olid ühel või teisel kombel seotud manihheistliku kultusega.

Teemade poolest on manilaste “Lauluraamat” äärmiselt mitmekesine. Me kohtame siin koguduse tänu Manilt saadud vaimuandide eest (Beema psalm CCXXVIII), manitsusi õigeks eluks (Beema psalm CCXXXIX) ja palveid pattude andeksandmise pärast (Beema psalm CCXXVIII). Psalmides leidub rohkesti vihjeid ka eespool üksikasjalikult kirjeldatud manihheistlikule mütoloogiale. Nii on näiteks 2. ning 11. Tooma psalmis juttu valguse sattumisest pimeduse võimusesse, ja “Isand Herakleidese psalmides” “Esimese Inimese” äratamisest Valgusemaa sõnumitooja poolt. Läbivaks teemaks on aga suuremas osas psalmides igatsus lunastuse järele.

“Lauluraamat” rikastab oluliselt meie pilti manihheismist, sest ta annab meile võimaluse heita pilku manihheismi praktilisse vagadusse. Oluline koht oli selles Mani ja manihheistlike “pühakute”, s.t oma usu eest hukatud manilaste kultusel. Paljud manihheismi uurijad on juhtinud tähelepanu sellele, et igapäevases vagaduses oli Manil palju tähtsam koht kui Valguse Kuningal või teistel manihheistliku mütoloogia tegelastel. Ilmselt ei rahuldanud maniluse äärmiselt abstraktne jumalakäsitus emotsionaalse vagaduse nõudeid ja nõnda sai Manist koguduse hümnides Jumal, kelle poole usklikud oma palvetes pöörduvad.¹⁹ Siin võib näha paralleeli budismiga. Ka Buddha ei pidanud end Jumalaks ega lasknud end Jumalana austada. “Ametlikult” ei peeta teda Jumalaks budismis ka tänapäeval, kuid ometi hakati Buddhat pärast tema surma kultuslikult austama ning budistlikus rahvavagaduses on ta muutunud *de facto* jumaluseks. “Lauluraamatu” laulud on kinnituseks paljude uurijate veendumusele, et gnoosis ei saa näha pelgalt filosoofiat, mis püüab seletada maailma ja kurjuse päritolu ning inimese kohta universumis, vaid et gnoosis tuleb näha religiooni, milles on, nagu enamikus teisteski religioonides, oluline koht kultusel ja sügavatel emotsioonidel.

Eesti keeles on ilmunud Mani ja manilaste kohta Hans-Joachim Klimkeiti pikem kirjutis ajakirjas “Akadeemia” 2002 (4), lk 795–831.

Märkused

- ¹ Nag Hammadi käsikirjade kohta vt Jaan Lahe “Gnoosis ja algkristlus” 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn, Kodutrükk 2004, lk 19–21.
- ² Seda sekti ei ole suudetud identifitseerida. Osa uurijaid (M. Boyce, H.-J. Klimkeit, A. Böhlig, K.-W. Tröger, K. Rudolph) samastavad neid elkasaiitidega, kes on saanud oma nime 1. sajandi lõpul Süürias tegetsunud prohveti Elchasai (Elkesai, Elxai) järgi, teised (J. Doresse, G. Widengren, J. P. Asmussen) peavad neid mandalasteks, kolmandad (Ch. Marksches) nimetavad seda rühmitust lihtsalt üheks juudikristlikuks ristijatesektiks. Igal juhul on tõenäoline, et see sekt oli gnostilise värvinguga, s.t et Mani tutvus gnostilise vaimulaadiga juba tolle sekti vahendusel. Süüria/Mesopotaamia ala oli Egiptuse ja Väike-Aasia kõrval üks peamisi gnoosise keskusi.
- ³ Maniluses, nagu paljudes teisteski gnostilistes süsteemides, kohatab kujutlust, et igal inimesel on oma taevane teisik. Kreekakeelses gnoosis nimetatakse seda teisikut *eikon* (pilt, kujutis).
- ⁴ Vrd Jh 16, 17 jj.
- ⁵ Kuna see pärimus näib sarnastavat Mani Jeesusega, kahtlevad paljud uurijad teate ajaloolisuses. Kristliku taustaga manilastele oli üldse iseloomulik tõmmata paralleele Jeesuse ja Mani vahele ning ilmselt tegid seda teadlikult ka kristlaste keskel tegetsunud manihheistlikud misjonärid.
- ⁶ Selles osas võib tõmmata paralleele maniluse ja budismi vahele. Kuna Mani oli tuttav Buddha õpetusega ja võitis endale ka poolehoidjaid budistide hulgast, siis ei ole sugugi välistatud, et siin on tegemist budismi otsese mõjuga Mani õpetusele. Budismi meenutab ka manilaste põhimõtte mitte kahjustada “elavat”, s.t loomi ja taimi; usuti, et ka neis peitub jumalik valgus, mis sel juhul kannataks.

- ⁷ Tulevane buda Maitreja (sanskrit *maitreya*, paali *metteyya* – “sõbralik”) on ainus bodhisattva (inimene, kes on otsustanud saada budaks), keda tunnustavad kõik peamised budismi voolud. Arvatakse, et ta elab praegu taevas, kus ta ootab oma aega, et sündida budana inimeste maailma. Maitreja kultus oli eriti populaarne Kesk-Aasia maa-
des ja Himaalajas (vt L. Mäll “Budistlik mütoloogia”, teoses: Nulli ja lõpmatuse kohal. Ilmamaa, Tartu 1998, 206).
- ⁸ Arhondid (kr *archontes* – valitsejad, isandad, vürstid) on gnoosises demonlikud olendid, kes valitsevad nähtava maailma (kosmose) üle.
- ⁹ See viisik kannab maniluses ka nime “elav hing”.
- ¹⁰ “Kutse” ja “Vastus” hüpostaseeriti ja neist said maniluses omaette jumalused.
- ¹¹ Kesk-Aasias tekkisid manihheistlikud kogudused misjonär Mar Sod Ohrmizdi (surn u 600. a) tegevuse tulemusena. Kõige aktiivsemateks maniluse propageerijateks olid siin sogdi kaupmehed, kelle kaudu manilus levis veelgi kaugemale itta .
- ¹² Hiinasse jõudis manihheism 7. saj lõpul pKr. 694. a esitleti keisri õukonnale ühte kõrgel positsioonil olnud manihheistlikku preestrit. 719. a külastas too preester keisri õukonda taas ning samal aastal ehitati Pekingisse ka üks manihheistlik pühakoda. 732. a otsustas aga Hiina keiser Mo-mo-ni (s.t Mar Mani) õpetused kategooriliselt kõrvale heita, ent neile impeeriumi võõrrahvastele, kellele see oli oma-seks religiooniks, võimaldati kultusevabadus. Vaatamata paljudele järgneval ajal toimunud manilaste tagakiusamistele (suurim neist toimus 843/844. a) ja manilaste vastu välja antud keiserlikele ediktidele (viimane veel 1120. a Wen-Chou provintsis) püsisid manihheistlikud kogudused Hiinas kuni mongolite sissetungini (1217–1258). Lõuna-Hiinast on leitud maniluse jälgi veel koguni 17. sajandist.
- ¹³ Tiibetisse jõudis manilus juba 8. sajandil, ent tema positsiooni ja ulatuse kohta ei ole rohkem midagi teada.
- ¹⁴ Ka mandalastel on teos, mis kannab pealkirja “Aare” (manda k *Ginza*).
- ¹⁵ Siiditee oli karavanitee, mis kulges ümber Takla-Makani kõrbe, läbi Pamiiri ning Iraani Vahemere rannikule. Selle kaubatee vahendusel toimusid Hiina kontaktid Iraani ja Lähis-Ida maadega, ent ka India-

ga. Siiditee vahendusel jõudsid Hiinasse mitmed väljaspool Hiinat tekkinud usundid (budism, manihheism, nestoriaanlik kristlus).

- ¹⁶ Augustinus kuulus ka ise 9 aastat manilaste hulka ning on kirjeldanud seda perioodi oma “Pihtimustes”.
- ¹⁷ See teos sisaldab väljavõtteid “Elavast Evangeeliumist”, mis oli üks seitsmest manihheismi kanoonilisest teosest.
- ¹⁸ S.t hümnidega, mida retsiteeriti masiqta-rituaali juures. Masiqta (“tõusmine”) on mandalaste surirituaal, mida sooritatakse selleks, et kindlustada surnu hingele tagasipöördumist valgusemaailma, kust ta on tulnud. Rituaale, mille eesmärk on kindlustada hinge õnnelikku pääsemist jumalikku maailma, on olnud ka teistel gnostilistel rühmitustel (vrd “pulmakamber” valentiniaanidel).
- ¹⁹ Vt näiteks Beema psalm CCXL, kus Mani kohta kasutatakse epiteete “Isa, Kuningas, surematu Jumal”.